
MOSKOVETS V I SOCIAL TECHNOLOGIES: IDEALIZED SOURCES OF CONCEPT

The analysis of sources and development of concept "social technologies" in sociology is executed; the genesis of social technologies, their transformation in sociological paradigm of scientists of sociology (m is traced. The Weber., Skeener). The principles of designing of social technologies and their value for modern sociology are studied.

УДК 316.354:343.221

*В.О. СОБОЛЄВ, докт. соц. наук, проф.,
О.Н. ЯРМИШ, докт. юрид. наук, проф.*

Національний університет внутрішніх справ

ОРГАНІЗОВАНІ ЗЛОЧИННІ ГРУПИ: МОЖЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ

Розглянуті результати проведених у 1994-2000 роках соціологічних досліджень організованих злочинних груп в Україні.

Кримінальна ситуація в Україні в останні роки характеризується наявністю вкрай негативної і дуже стійкої тенденції в зміні структури злочинності, пов'язаної із посиленням її організованості. Індивідуальна злочинність стрімко поступається місцем груповій злочинності, а групова, у свою чергу, швидко переростає в організовану злочинну діяльність. Так, якщо в 1991 році, за даними МВС України, було виявлено 260 організованих злочинних груп, то в 1999 році - уже 1165, тобто їхня кількість зросла в 4,5 рази. У 2001 році було виявлено 770 організованих злочинних груп (ОЗГ), членами яких були вчинені 6703 злочини. Спостерігається зростання числа учасників ОЗГ, збільшується питома вага убивств, розбоїв і, в цілому - особливо тяжких злочинів, які чиняться цими групами. От чому проблема боротьби з організованою злочинністю в Україні є надзвичайно актуальною, тому сьогодні для ліквідації цього соціального зла залучені значні сили і засоби правоохоронних органів. Проте результати цієї боротьби не можуть поки задовольнити ані державу, ані широку громадськість.

Пошуки шляхів підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю ведуться в різних напрямках. Один із них - наукова розробка проблеми з врахуванням вирослого за останні роки інтересу учених. У той же час, по мірі заглиблення в процес вивчення організованої злочинної діяльності, виявляються окремі аспекти цієї проблеми, які вкрай важко піддаються дослідженню. До однієї з них можна віднести норми і стандарти поведінки організованих злочинних груп.

Складність даної проблеми, на наш погляд, визначається двома обставинами. З одного боку, предметом дослідження виступають різні за своєю

суттю речі. Можна говорити про певну кількість норм і стандартів поведінки, у складі якої "зовнішні" і "внутрішні" регулятори. Також варто розмежовувати стандарти (1) поведінки особистості в групі, (2) поведінки групи стосовно її членів, (3) поведінки групи стосовно зовнішнього середовища (наприклад, жертви злочину, органів правопорядку, службовців держапарату і т.п.). Норми і стандарти прослідковуються й у діахронній структурі злочинної поведінки: (1) у період підготовки, (2) вчинення злочину, (3) під час затримки, попереднього слідства, судового розгляду, (4) у місцях позбавлення волі і т.п.

З іншого боку, норми і стандарти поведінки ОЗГ важко піддаються вивченню, оскільки вони носять латентний характер. На це звертають увагу більшість відомих кримінологів, психологів і соціологів, які займаються дослідженням організованої злочинної діяльності. Повною мірою цю обставину відчули на собі й автори цієї роботи.

Вивчення вимог ОЗГ стосовно її членів або норм і стандартів поведінки щодо жертви злочину чи правоохоронних органів - дуже специфічний предмет дослідження, який не є однаковою мірою актуальним для різних наукових дисциплін. Так, фахівець із кримінального права розглядає ОЗГ, насамперед, із погляду інституту співучасті, його цікавить усталеність групи (тобто частота, кількість вчинених злочинів, вага вчиненого злочину кожним із учасників) як необхідний елемент юридичної кваліфікації. Психолог вивчає психологічний тип члена ОЗГ, мотиви входження індивіда до злочинної групи, проблему ідентифікації з групою, психологічний механізм взаємодії в групі, згуртованість групи і т.п. Для соціолога організована злочинна група це є *цільове*

соціально утворення, члени якого контактують один з одним і вважають себе якимось об'єднанням, відмінним від інших.

Взаємодія представників різних наукових напрямків при вивченні організованої злочинної діяльності може полягати в наступному. При вивченні даного соціального явища усі, напевне, повинні дотримуватися визначення ОЗГ, яке застосовується на практиці і зафіксовано в ст.28 Кримінального кодексу України. У той же час спеціаліст, вивчаючи ОЗГ, виходить з інтересів своєї галузі науки, використовує її методи і пріоритет віддає конкретній стороні об'єкта дослідження. Так, наприклад, кримінолог наголос ставить на слові "злочинна", соціолог - на слові "організована". Соціолог аналізує всю сукупність ознак, за якими можна судити про ступінь організованості злочинної групи.

Ефективність боротьби з організованою злочинністю багато в чому залежить від вивченості різноманітних сторін цього феномена. Злочинність у різноманітних її проявах - це частина соціального життя, підпорядкована певним закономірностям, дослідження яких необхідно, з одного боку, для удосконалення законодавства щодо боротьби зі злочинністю за нових політико-економічних умов, а з іншого, - для "озброєння" практичних працівників правоохоронних органів відповідним інструментом вирішення конкретних ситуацій, що виникають при розкритті і розслідуванні злочинів, вчинених ОЗГ.

Удосконалення законодавства завжди знаходиться в руслі позитивного вирішення протиріч між новими соціальними процесами і відсталою юридичною формою їхнього відбиття. Законотворчість повинна враховувати зміни, які відбуваються в суспільстві, інакше вона набуває рис спонтанності, некерованості або, навпаки, піддається корпоративним інтересам певних осіб. Адже законотворчий процес відслідковується різними політичними силами, у тому числі і такими, що знаходяться під впливом різноманітних злочинних угруповань, і фактично боротьба зі злочинністю в наш час розпочинається із боротьби за науково обгрунтоване законодавство.

Офіційна статистика поки ще не дає можливостей одержати достовірні дані про вплив організованої злочинності на динаміку і структуру злочинності в цілому. Це відбувається як у силу певної недосконалості статистики, так і через високу латентність діяльності ОЗГ. На це також вказує, зокрема, та обставина, що при явно неблагополучних тенденціях розвитку організованої економічної злочинності, офіційні статистичні дані в цій сфері можуть виглядати благополучними, що ставить на порядок денний застосування широкого спектра спеціальних соціологічних методів дослідження.

Основною тенденцією розвитку організованої злочинної діяльності в Україні й інших державах

пострадянського простору останнім часом є її проникнення в сферу економіки. Кримінальні структури послідовно проводять стратегію швидкого нарощування капіталів, їхню легалізацію до найбільш ефективно діючих галузей економіки. Для досягнення своїх цілей вони поєднують традиційні насильницькі злочини із різноманітними формами комерційної діяльності. За експертними оцінками ОЗГ контролюється до 50 % приватних підприємств і до 60 % державних, що є ефективним засобом проведення незаконних фінансових операцій.

Інтегративні процеси між ОЗГ загальнокримінальної й економічної спрямованості породжують зміни в механізмі вчинення багатьох злочинів, що, безумовно, впливає на методіку їхнього виявлення і розслідування. Останнім часом відзначається та обставина, що в сфері економіки організованими злочинними групами здійснюються не різноманітні одиничні злочини, а їхні комплекси, що дає підставу для висновку про існування своєрідних технологій злочинної діяльності. Розробка таких технологій в ОЗГ спрямована, з одного боку, на одержання величезних і стабільних злочинних прибутків, а з іншого боку - на мінімізацію ризику для організаторів бути притягнутими до кримінальної відповідальності. Дуже актуальним напрямком тут є вивчення закономірних зв'язків між різними видами злочинів, вчинених членами ОЗГ.

Важливою закономірністю є наявність механізму відновлення функцій ОЗГ і кадрового складу кримінальних ланок при втраті деякої або значної частини своїх членів. Практика показує, що там, де правоохоронним органам не вдалося притягнути до кримінальної відповідальності організаційне ядро ОЗГ, через якийсь час вона відновлюється і продовжує злочинну діяльність в оновленому складі. Тому як із теоретичної, так і з практичної точок зору, значний інтерес має дослідження поведінкових актів членів ОЗГ. У структурі цієї поведінки важливо виділити стандартні акти, що повторюються і спираються на спільні ціннісні орієнтації учасників ОЗГ, і поширені в карному світі норми поведінки. У своїй сукупності вони утворюють деякі правила поведінки, розуміння яких полегшує прогнозування злочинної діяльності, профілактику, розкриття злочинів. Частіше усього вони являють собою суміш правил поведінки кримінального світу з нормами цинічного кримінального бізнесу і тіньової економіки. Значною мірою цими стандартами керуються члени злочинного формування і під час попереднього, судового слідства, і під час відбування ними покарання. Проте в цій галузі є й протиріччя, які можуть бути використані для боротьби з організованою злочинністю.

Першу спробу комплексного вивчення норм і стандартів поведінки організованих злочинних груп

у різних аспектах їхньої діяльності розпочали вчені і спеціалісти Національного університету внутрішніх справ у межах американо-українського дослідницького проекту протягом 2000-2001 років. Її специфіка полягає в соціологічному підході до проблеми норм і стандартів поведінки членів ОЗГ, і виявляється (1) у самому предметі дослідження, (2) сукупності методів, що застосовувалися авторами для збору первинної соціальної інформації, (3) категоріальному апараті і контексті теорій, які використовувалися для інтерпретації даних і побудови пояснювальних моделей.

Для збору інформації за проблемою норм і стандартів поведінки в ОЗГ використовувалася сукупність якісних і кількісних методів.

Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що, по-перше, реально існують якісь загальні правила поведінки учасників ОЗГ, по-друге, вони утворюють три різні групи в залежності від походження і локалізації правил.

Перша група - це свого роду нормативно-ідеологічна інфраструктура, релевантна злочинному світу в цілому. Вона утворює систему зовнішніх регуляторів злочинної поведінки. Ця інфраструктура у вигляді визначеного набору ідеологем і інститутів злочинного світу має давню традицію, вона формувалася, розвивалася протягом багатьох десятиліть. Нами була вивчена трансформація традиційних ідеологічних уявлень і загальних інститутів у 90-і роки у зв'язку з економічними і політичними змінами, які відбуваються в Україні

Друга група - це система внутрішньо групових регуляторів, яка пов'язана з такими феноменами, як лідерство і система управління групою, структурування і розподіл ролей, наявність внутрішніх санкцій і т.п. При усьому емпіричному різноманітті ОЗГ, безсумнівно, існують якісь тенденції, загальні правила в організації групи, появи лідера, керівництва злочинною діяльністю членів ОЗГ, ставлення членів ОЗГ до громадян, працівників правоохоронних органів і т.д. Аналіз кримінальної статистики, анкетування учасників ОЗГ, якісні інтерв'ю сприяли виявленню зазначених тенденцій.

Третя група - технологія злочинної діяльності, під якою автори розуміють стандартні способи вчинення злочинів, свого роду злочинні "ноу-хау". У цьому аспекті також виявляється стандартизація злочинної діяльності в межах ОЗГ. Технології злочинної діяльності можна розглядати окремо для економічної "білокомірничкової" і загальнокримінальної злочинності. Виділяється аспект посткримінальної поведінки, зокрема, розглядаються типові прийоми протидії слідству, правоохоронним органам. Специфікою соціологічного аналізу є те, що предмет дослідження розглядається в широкому соціальному контексті, зокрема, для кращого

з'ясування специфіки української "білокомірничкової" злочинності попередньо вивчався етос підприємництва в історико-генетичному аспекті.

У процесі дослідження автори зіткнулися з цілою низкою проблем.

По-перше, проблема соціокультурних регуляторів злочинної поведінки в ОЗГ фактично ще не досліджувалася на належному науковому рівні. Є невеличке коло бібліографічних джерел, присвячене кримінальній субкультурі, традиціям професійної злочинності, проте ці джерела належать або радянським, або російським авторам. У більшості випадків зазначена література не носить суворо наукового характеру: першоджерела, як правило, не розкриваються, міфологізація злочинності тут сусидить із реальними фактами. Відокремити одне від іншого дуже важко, ще складніше зрозуміти, наскільки застарілими є ті або інші спостереження авторів, тому що їхній власний досвід роботи в правоохоронній системі або думка експертів, на яких вони спираються, відносяться і до 50-х, і 60-х, і 70-х років ХХ ст.

Друга проблема торкалася методики і дослідницьких процедур, пов'язаних із збором первинної соціологічної інформації. Сфера злочинності, особливо професійної й організованої її частин, є найбільш закритими галузями для польових досліджень, саме які створюють основу емпіричної соціології і визначають обґрунтованість висновків.

Третя проблема носила суцільно методологічний характер. Можна, наприклад, задатися питанням: чи правомірно поняття "норма" поширювати на стосунки усередині злочинного світу? Чи не розумніше говорити про типову поведінку і традиції? Але не це складало наріжний камінь. Необхідним був теоретичний каркас, якась модель, що дозволяє об'єднати теоретичні погляди з емпіричними спостереженнями.

Відповіді на зазначені проблеми стали важливою складовою частиною нашого дослідження. Тепер про те, що було зроблено і які перспективи подальших досліджень.

По-перше, нами була розроблена теоретична модель, що дозволяє диференціювати, класифікувати соціокультурні регулятори. Ми виходили з того, що існує певна ієрархія, піраміда соціокультурних регуляторів, властивих соціуму злочинців і членам ОЗГ. Її вершиною є так називана "злочинська ідея" і, взагалі, ідеологія соціуму злочинців. Це - особливий світогляд, життєва установка, система ідеологем і міфологем, це - способи виправдання (легітимація) злочинності, стійкий стереотип мислення, який визначає манеру поведінки стосовно жертви, співробітників правоохоронних органів, нарешті, до злочинного співтовариства. Ідеологія соціуму злочинців

реально існує, видозмінюється і зберігає в собі архетипи, котрі своїми коренями ідуть у далеке минуле, архаїчні соціальні і культурні утворення. Злочинність в Україні і на більшій частині пострадянського простору має свою прасову, прафеномени, які є відмінними від подібних основ італійської мафії, китайських або японських організованих співтовариств. Нами було розпочато історико-соціологічне дослідження, яке дозволяє стверджувати, що таким соціокультурним утворенням була традиційна російська селянська община і робітня артіль. Їхній дух, світогляд, стосунки між членами перевтілювалися протягом XIX-XX сторіч в ідеологію злочинного співтовариства на території Російської імперії, Радянського Союзу. Можна певною мірою стверджувати, що організовані злочинні групи, які діють на території України, успадкували цей прафеномен. Варто підкреслити, що наше дослідження на фактичному, емпіричному матеріалі доводить органічний зв'язок української і російської організованої злочинності. Державний розподіл не зруйнував цей глибокий ідеологічний і практичний зв'язок. Проте, ми не виключаємо і наявність національних особливостей у організованих злочинних груп, що діють особливо на Заході і Півдні України. Але для остаточних висновків необхідні, на наш погляд, додаткові спостереження.

Проведене нами дослідження дозволило крім ідеологічних установок виділити самостійний рівень соціокультурних регуляторів - інститути злочинного світу. До них ми відносимо стійкі традиції, що однаково розуміються і трактуються злочинним співтовариством, захищені санкціями з боку криміналітету. У дослідженні докладно аналізуються такі інститути, як "злочини у законі", "коронування", "обшак", "сходняк", злочинна ієрархія і стигми. Розглянуті два рівні, властиві всьому кримінальному світу, насамперед, його стійкій, професійній частині. Саме ця обставина поширює вплив і "злочинської ідеї", і злочинних інститутів на значну частину ОЗГ.

Наступним, третім, є рівень "внутрішніх" норм і стандартів, які можна розподілити на статичні і динамічні. Перші - пов'язані з чисельністю, складом груп, етнічною приналежністю й іншими ознаками ОЗГ, які можуть відбиватися статистикою. Існують деякі статистичні закономірності, котрі формують розподіл зазначених ознак. Інша частина норм пов'язана з так названою груповою динамікою. Мається на увазі, що стосунки між членами групи і їхніми діями можуть розподілятися в деякому діапазоні, що і стало предметом нашого дослідження. Інтерес являє собою внутрішня структура ОЗГ, розподіл ролей, вирішення проблеми лідерства, тип керівництва, застосування санкцій, метод добору "кадрів" і т.п.

Нарешті, четвертий, і найбільш істотний із по-

гляду злочинного промислу рівень включає типові дії, які можна визначити як технологію злочину. Ця частина стандартів поведінки втілюється в типових способах вчинення загальнокримінальних, економічних, "білокомірничкових" злочинів.

Цілком самостійним результатом нашої роботи є вибір, обґрунтування, адаптація і практичне втілення низки соціологічних методів, за допомогою яких було зібрано емпіричний матеріал. Знайдені рішення можуть використовуватися й у подальших дослідженнях. Головним і найбільш оригінальним кроком стала адаптація монографічного методу до специфіки предмета дослідження. В якості об'єкта й одиниці спостереження ми вибирали конкретні ОЗГ, матеріали про діяльність яких зберігаються у відповідних судових архівах. Ставилося завдання зібрати максимально широкий і повний матеріал про діяльність групи, склад, взаємовідносини, світогляд учасників ОЗГ і т.п. Для цього використовувалися інтерв'ю з учасниками ОЗГ, які бралися в місцях позбавлення волі методом напівструктурованого сфокусованого інтерв'ю з подальшим записом і транскрибуванням тексту. Також використовувалися додаткові методи: вивчення архівних кримінальних справ, інтерв'ю із працівниками місць позбавлення волі, які наглядають за засудженими. Трудність тут полягала в двох моментах. По-перше, реально доступ до матеріалів, а тим більше до учасників ОЗГ, можна одержати лише по закінченні слідства і судового процесу, що розтягується іноді на роки. По-друге, хоча Департамент по виконанню покарань і дав дозвіл на науково-дослідні роботи в системі їхніх закладів, але далеко не завжди самі в'язні давали згоду на інтерв'ю. Крім того, географія відбування покарання виявилася дуже широкою - фактично вся Україна. Роботи велися в двох десятиках закладів УВП. Нами було відібрано 7 груп різної спрямованості, до складу яких входило 69 чоловік. Але вдалося реально взяти інтерв'ю в 20 засуджених. Найбільш повно ми вивчили "Кременчуцьку групу", де всі учасники були проінтерв'ювані за винятком злочинного авторитету (Діденко або "Льоха", "Дід"), що відбував покарання у цій справі, але зумів звільнитися раніше всіх.

Для перевірки наших гіпотез щодо масштабів і характеру поширення в Україні злочинних інститутів і специфіки групової динаміки в ОЗГ, використовувалася низка інших методів. Були проведені дві фокус-групи (групові інтерв'ю із працівниками правоохоронних органів, які займаються боротьбою з організованою злочинністю) і використаний опитувальний метод шляхом анкетування як засуджених, так і працівників міліції. За тематикою інститутів злочинного світу усього було опитано 185 чоловік, із яких: 25 чоловік - працівники харківського УБО-За, 20 чоловік - слідчі УБОЗ різних регіонів Украй-

ни, що проходили курси підвищення кваліфікації при НУВСі, 133 чоловіки - засуджені, які відбувають покарання в ЗВП (37 із них - учасники ОЗГ). З питань групової динаміки в якості експертів були опитані 47 засуджених, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі за злочини в складі ОЗГ.

Крім зазначених методів ми опрацювали масив статистичних карток (форма № 2), що містять інформацію про осіб, засуджених за злочини в складі ОЗГ (усього 1159 карток за 1994-2000 рр.), і дані на організовані групи, що зберігаються в підрозділі УБОЗ.

Використовувалися й інші методи, докладно описані в нашій монографії "Організовані злочинні групи в Україні. Традиційне і типове". І ми не будемо більше зупинятися на цій частині дослідження.

Значення нашої роботи полягає в тому, що, по-перше, на практиці була перевірена можливість і ефективність застосування різноманітних методів дослідження, і, по-друге, це зібраний оригінальний емпіричний матеріал. Безсумнівно, що емпірико-соціологічний напрямок містить у собі великі можливості. Проте, фактично, відкрилася лише "верхівка айсберга". Наші дослідження були обмежені як часом, так і фінансами (спеціальною статтею польові роботи не фінансувалися).

Необхідно відзначити перспективні напрямки і "білі плями", які можуть стати об'єктами нашої уваги в майбутньому. Сьогодні в злочинному світі відбуваються латентні і важко вловимі для стороннього спостерігача зміни соціокультурного плану. Вони стосуються як фахової, так і, насамперед, організованої частини криміналітету. Їхній фінал і загальний результат поки не ясний. Зрозуміло те, що зміни є дзеркальним відображенням загальних перемін перехідного періоду, хоча це дзеркало і є кривим. Переміни в злочинній ідеології, традиціях, стандартах багато спостерігачів сприйняли як їхній кінець. Дійсно, багато традицій часів сталінського ГУЛАГа зруйновані або доживають останні дні. Але наше дослідження доказує, що на їх місце приходять нові типові форми і види діяльності, типи поведінки злочинців, які відбиті в так названих "поняттях". Навколо них у злочинному світі йде невидима для стороннього ока боротьба. Цей процес багато в чому

стохастичний, але різноманітні течії і вектори складаються і дають деяку результируючу тенденцію. Цікавим і практично значущим завданням є спостереження за цією тенденцією. Необхідним є спеціальний моніторинг із використання вже знайдених методик і соціологічних технік. Цю роботу (з урахуванням обмеженості ресурсів) ми розглядаємо як дослідження, методи якого можуть бути покладені в основу більш широкого моніторингу.

Іншим, не менш важливим завданням, є спостереження за структуруванням організованої злочинності в регіональному і міжрегіональному масштабах. Українська організована злочинність, як показало дослідження, має скоріше не вертикально, а горизонтально інтегровані структури. Зруйнувати подібну сітку складніше, ніж завдати удару по жорстко централізованих організаціях типу італійської мафії. Горизонтальна структура створює ілюзію у практичних працівників і багатьох спостерігачів про відсутність в Україні реальних злочинних організацій. Ми зіткнулися зі зразком подібної структури на досвіді дослідження "Кременчуцької групи". Навіть уривчасті відомості дозволяють говорити, що ситуація не така проста, як виглядає зовнішньо. Окремі загально кримінальні групи можуть створюватися, направлятися з певних центрів, за якими стоять кримінальні авторитети, котрі знаходяться не тільки в інших регіонах України, але й у Росії. Процес структурування організованої злочинності сьогодні переживає активну фазу, тому інформація про цей процес має винятково високу цінність для практичних органів.

Загальне враження, яке ми виносимо як результат дослідницької роботи, зводиться до того, що порушені проблеми є набагато глибшими і складнішими, ніж ми мали про них уявлення раніше. Матеріали, отримані в ході дослідження, використовуються в навчальному процесі, йде робота над методичним посібником для практичних правоохоронних органів. І, нарешті, помітно загострився інтерес до соціологічних аспектів організованої злочинності.

Надійшла до редколегії 04.12.2002

СОБОЛЕВ В.А., ЯРМИШ А.Н. ОРГАНИЗОВАННЫЕ ПРЕСТУПНЫЕ ГРУППЫ: ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Рассмотрены результаты проведенных в 1994-2000 годах социологических исследований организованных преступных групп в Украине.

SOBOLEV V.A., JARMISH A.N. THE ORGANIZED CRIMINAL GROUPS: CAPABILITIES OF SOCIOLOGICAL MEASUREMENT

The outcomes of the sociological researches, conducted in 1994-2000 years, of the organized criminal groups in Ukraine are reviewed.